

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

І. І. Колесник

**УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ
(XVIII — ПОЧАТОК XX століття)**

К. — Генеза. — 2000. — 256 с.

У сучасних умовах надзвичайно гострою є проблема створення навчальних посібників та підручників з української історіографії. Як важливі складові навчального процесу вони мають забезпечувати високий рівень підготовки та професійної культури студента-історика. Причина низь-

кої наукової цінності багатьох історичних праць полягає в недостатньому фаховому рівні дослідника, що, в свою чергу, значною мірою пов'язано зі ступенем його історіографічної ерудиції. Тому історіографія виконує важливу дидактичну функцію, зокрема, сприяє формуванню професійної свідомості, культури наукового досліджу, історичного світогляду та стилю мислення майбутнього історика-фахівця, вчителя, культурно-громадського діяча ¹.

Сьогодні змінюється інституціональний статус української історіографії. І. І. Колесник пов'язує це з тим, що в нинішніх умовах суспільно-політичного життя України, стані науки і культури вивчення української історіографії набуває світоглядного змісту. Йдеться про те, що українська історіографія виконує не лише наукові, гносеологічні функції, але дещо ширші — соціокультурні ². Крім того, на думку автора, вона виступає засобом формування національної свідомості ³. Існує нагальна потреба перебудови історичного мислення, яке за радянських часів ґрунтувалося виключно на принципах марксистсько-ленінської ідеології. Безперечно, будь-який погляд на проблему має право на існування та аналіз, але в умовах плюралізму думок, а не безапеляційності в оцінках. На жаль, саме цим вирізнялися підручники з української історіографії за радянських часів, від офіційних (Л. Коваленко ⁴) до тих, що, незважаючи на заідеологізованість, намагалися вийти за межі класового підходу і показати історію історичної думки в контексті різних сфер життя українського народу (М. Марченко ⁵). Отже, написання цілісного курсу української історіографії залишається першочерговим завданням, оскільки вона “постає знаряддям створення наукової концепції історії України, що має відповідати сучасному рівню історичного пізнання” ⁶, тим більше, що модерна російська історіографія продовжує висувати тенденційні концепції та гіпотези про спільне походження російського та українського народів. Актуальною проблемою залишається й подолання догматичних уявлень про маргінальний характер української історіографії. В цьому контексті постає ще одна актуальна проблема: процес інтеграції української історіографії в європейську та світову науку. В умовах закритого суспільства це було неможливим і спричинило односторонність розвитку цієї галузі історичного знання. Зокрема, слід вказати на відверте нехтування здобутків західної історіографії та української зарубіжної історичної науки. В цьому відношенні показовою можна вважати одну з оціночних характеристик “Огляду української історіографії” Д. Дорошенка: “Ця писанина є далекою від завдань науки і являє собою злісний наклеп на історичні традиції та культурну спадщину українського народу...” ⁷. Тож актуальність рецензованого видання безперечна. По суті, автор здійснив першу спробу в умовах незалежної України підготувати сучасний підручник з української історіографії, де визнається розмаїття методологічних підходів, робиться спроба якомога ширше представити їх, хоча б і оглядово. Зважаючи на брак літератури, особливо для студентів-істориків, такі праці узагальнюючого характеру мають певну наукову цінність. І. І. Колесник — автор багатьох наукових праць ⁸, присвячених проблемам історіографії.

Не претендуючи на абсолютну істину, спробуємо проаналізувати підручник з точки зору проблем, які має розв'язувати саме навчальний посібник: навчальні технології, інституалізація наукової дисципліни, гносеологічні, методологічні питання.

Процес інституалізації української історіографії автор відносить до 50-х — початку 80-х рр. ХХ століття. Саме в цей період відбувається остаточне ідейно-організаційне оформлення української історіографії як спе-

ціальної дисципліни. В підручнику дається ґрунтовний аналіз цього процесу не тільки в Україні, а й за кордоном, оскільки тоді історична наука була поділена на дві гілки: українську радянську та українську зарубіжну. Цікаво ознайомитися з характеристикою розвитку української історіографії зарубіжними дослідниками. Підтримуючи принцип ідейного плюралізму, автор подає антагоністичні погляди на проблему.

Інституалізацію української історіографії І. І. Колесник розглядає не тільки з точки зору перспективи організаційної, але й в контексті ідейно-концептуального оформлення. В інтерпретаціях автора цей процес складається з банку даних, схем, концепцій, принципів і методів історіографічного аналізу. Тому підручник І. І. Колесник — своєрідний внесок у становлення української історіографії як наукової дисципліни.

Зазначимо, що наявність саме теоретико-методологічного блоку є однією з ознак сучасного підручника, яка відрізняє його від інших навчальних посібників, наприклад курсів лекцій. І якщо останні в Україні вже видавалися⁹, то підручників з адаптованим понятійним апаратом ще не було. Важливо, що в структурі даного видання чільне місце посідає виклад проблем, пов'язаних з понятійно-методологічним апаратом. Автор характеризує стан сучасної історіографії. Дає визначення поняття “українська історіографія”, спираючись на багатозначність його трактування науковцями. Щодо природи історіографії та її місця у процесі історичного пізнання автор додержується схеми радянської історіографії. Параграфи про історіографію як наукову та навчальну дисципліну базуються на ґрунтовному аналізі праць Р. О. Кіреєвої¹⁰, М. Л. Рубінштейна¹¹, М. В. Нечкіної¹², В. Є. Іллерицького¹³, А. В. Санцевича¹⁴ та ін. Говорячи про методи історіографії, автор спирається на концепцію А. М. Сахарова¹⁵.

Дискусійний характер має правомірність вживання таких понять, як “історіографічний процес”, “історіографічна ситуація”, “історіографічне джерело”, “історіографічний факт”, “історіографічна концепція”. Автор обґрунтовує доцільність їхнього використання, посиляючись на студії Т. М. Попової¹⁶ та Л. Є. Кертмана¹⁷. На думку автора, “аналіз понятійного апарату сучасної історіографії має за мету не сталі дефініції, а творчу інтерпретацію історико-наукових категорій на матеріалах історії української історичної науки, що розраховано на самостійно мислячого студента, уважного співрозмовника”¹⁸. Водночас варто підкреслити, що в наукознавстві та історії науки тривалий час вживаються терміни і поняття з подібними (або з майже тотожними функціями): “пізнавальна ситуація”, “науковий факт”, “науковий процес”, “емпіричне узагальнення” тощо. Таким чином, існує реальна проблема їхньої субординації та співвідношення, яка обминається дослідницею.

Головне функціональне призначення підручника — навчання. В цьому випадку функції типового історіографічного дослідження стають підпорядкованими. На перше місце висувається навчальна функція — ознайомити студента з ґносеологічною природою історіографічного знання, понятійним апаратом та методами історіографії, дати загальний огляд історії галузі, процесу формування історичної науки в Україні.

В умовах пошуку активних методів навчання, зростання важливості самостійної роботи студентів роль підручника з історіографії має змінюватися. Зберігаючи важливу інформаційну функцію, він повинен ще й сприяти формуванню відповідних навиків. Підручнику І. І. Колесник бракує методичних розділів, де б містилися контрольні питання, тести, завдання для самоперевірки, рекомендації, поради тощо. Бажано, щоб викладач, посиляючись на підручник, міг би давати конкретні завдання. Самостійна

робота має сприяти формуванню історіографічної культури студентів, важливим атрибутом якої є опанування понятійного апарату. Розглядаючи функціональне призначення студії І. І. Колесник, слід звернути особливу увагу на мову та стиль викладу матеріалу.

Безперечно, дуже складно вести розповідь у доступній формі. На нашу думку, частково автору це вдалося, але загальний стиль праці — суто науковий, іноді надто переобтяжений теоретичними викладками та розумуваннями, які складно сприймаються.

На окрему увагу заслуговує розгляд структури та архітекτονіки підручника. Автор вважає, що він має складатися з трьох блоків інформації. Перший, теоретико-методологічний, передбачає визначення змісту історіографії, її предмета, гносеологічної природи, функцій та місця у процесі історичного пізнання, міжпредметних зв'язків з іншими науковими галузями. В ньому можуть бути розглянуті понятійний апарат та методи дослідження, роль самого курсу української історіографії у підготовці студента-історика. До цього ж блоку належить виклад історії історіографії, етапи її формування. У підручнику йому відповідає частина 1 “Українська історіографія: проблеми теорії та історії”. Вона складається з двох розділів: “Теорія та методологія історіографії” й “Історія української історіографії”.

Другий блок матеріалів можемо визначити як концептуальний. У ньому йдеться про процес виникнення і розвитку наукових форм української історіографії, соціокультурні та внутрішні передумови наукового процесу, ідейні витоки української історичної думки, філософські та наукові впливи, а також механізм зміни історичних ідей і концепцій, окремі напрями та школи. Цьому блоку відповідає частина 2 “Історіографічний процес в Україні XVIII — початку XIX ст.”, яка включає чотири розділи: 1. Українська історична думка XVIII—XIX ст. 2. Історичне письменство в Україні XVIII — початку XIX ст. 3. Антикварний напрям в українознавстві XVIII ст. 4. Українська історіографія XIX—XX ст. у контексті національного відродження в Україні.

Третій блок, довідково-інформативний, має містити бібліографічний словник українських істориків, тематичні бібліографічні покажчики, перелік імен, термінів та умовних скорочень. На жаль, цей блок фактично відсутній, що значно ускладнює самостійну роботу з підручником, бо структура перших двох частин видається складною, враховуючи відсутність алфавітного покажчика імен, термінів і тому подібне.

Наприклад, історіографічна концепція М. С. Грушевського викладена у § 2 другого розділу першої частини “Українська історіографія як галузь наукового дослідження”, тобто у теоретико-методологічному блоці. Разом з тим посилання на концепцію вченого або згадки про його трактування окремих проблем зустрічаються ще 9 разів (с. 5, 10, 39, 41, 81, 61, 104, 240, 254). Можливо, це виправдано логікою авторського викладу матеріалу, але в такому випадку відсутність алфавітного покажчика ускладнює роботу, бо концепцію М. С. Грушевського доречно було розмістити і в концептуальному блоці.

Ще один приклад. У § 4 (розділ 2, частина 1) “Українська історіографія кінця 50-х — початку 80-х рр. XX ст.: у пошуках власної ідентифікації” у контексті назви наводяться трактування предмета української історіографії вченими різних ідейних напрямів та шкіл: М. Марченка, Ф. Шевченка, Л. Винара тощо. Цій же проблемі (стосовно предмета) присвячений § 1 (розділ 1, ч. I) “Поняття історіографії”. Ми знов-таки припускаємо логічність авторського викладу, але все ж таки відстоюємо думку про занадто ускладнену структуру цього видання.

До позитивних здобутків підручника, безперечно, відноситься його широка джерельна база. Автором проаналізовано багато досліджень, що дає можливість розширити кругозір студента. З посилань автора виділимо праці Р. Дж. Коллінгвуда¹⁹, В. І. Вернадського²⁰, М. С. Грушевського²¹, Д. І. Дорошенка²², М. І. Марченка²³. Важливим є використання досліджень Б. Крупницького²⁴, О. Оглобліна²⁵, Л. Винара²⁶, М. Гагена²⁷, А. Каппелера²⁸, О. Субтельного²⁹, які за радянських часів були маловідомими для широкого кола фахівців і фактично невідомими для студентів. Зазначимо, що оціночних публікацій щодо М. Гагена та А. Каппелера досі не було, як вказує у своїй рецензії на підручник його редактор І. Гирич³⁰.

Необхідно також згадати, що автор будує підручник на основі концепції “рефлексивного згортання” курсів, згідно з якою конкретні знання мають бути переведені в інформативно-довідникову літературу: словники, енциклопедії, довідники, покажчики³¹. З цих позицій варто подивитися на предмет, що опановується, ніби “збоку”, тобто розкрити історію його генези та вивчення, з’ясувати провідні ідеї, концепції, схеми, визначити методи дослідження, механізми і головні тенденції розвитку, проаналізувати соціокультурні, аксіологічні, джерелознавчі аспекти його опрацювання. На нашу думку, всі вказані проблеми аналізуються у підручнику. Деякі висновки можуть бути названі суперечливими, але це не знижує наукового рівня праці. Тим більше, що багато проблем, які розглядаються, раніше недостатньо висвітлювалися у навчальній літературі, у тому числі: сучасна історіографічна ситуація в Україні; багатозначність терміна “українська історіографія”; переосмислення попереднього досвіду історіографії та інтерпретація його на ґрунті національної історичної науки і як наслідок — формування модерного наукового апарату української історіографії; оцінка діяльності науковців за радянських часів; відхід від марксистської парадигми мислення як безальтернативної; завдання курсу української історіографії; взаємодія української історіографії з українським національним відродженням; взаємовпливи емігрантської та власне української історіографічних шкіл.

Таким чином, можна говорити про безперечний внесок автора у розробку історіографічної проблематики, хоча підручник і не відрізняється особливою новизною та оригінальністю в оцінках.

Нарешті, зазначимо, що, коли бракує навчальних посібників з української історіографії, рецензована праця має неабияку актуальність. Автор висуває концепцію сучасного підручника з української історіографії, аналізує процес її інституалізації. Чільне місце в структурі даного видання посідає виклад проблем, пов’язаних з понятійно-методологічним апаратом. Ґрунтовно розроблено також концептуальний блок, в якому автор розглядає процес виникнення і становлення наукових форм української історіографії, механізм зміни історичних ідей і концепцій, окремі школи та напрями. До позитивних якостей підручника відноситься і широка джерельна база.

Разом з тим окремі питання, що розглядаються І. І. Колесник, мають дискусійний характер: чи є українська історіографія окремою науковою дисципліною взагалі, наскільки доречним є введення нових наукових термінів?

В цілому ж необхідність подібного роду видань очевидна.

- ¹ Колесник І.І. Українська історіографія в контексті національного відродження України: спроба періодизації // Історія і теорія історичної науки та освіти. Харківський історіографічний збірник. — Вип. 1. — Харків, 1995. — С. 23.
- ² Див.: там же.
- ³ Там же.
- ⁴ Коваленко Л.А. Історіографія історії Української РСР. — К., 1983.
- ⁵ Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). — К., 1959.
- ⁶ Колесник І.І. Назв. праця. — С. 23.
- ⁷ Марченко М.І. Назв. праця. — С. 8.
- ⁸ Колесник И.И. История русской историографии XVIII — пер. пол. XIX века: Учеб. пособие. — Днепропетровск, 1987; Колесник И.И. Развитие исторической мысли в России XVIII — пер. пол. IX в. — Днепропетровск, 1990.
- ⁹ Історіографія історії України: Курс лекцій / Коцур В.П., Коцур А.П. — Чернівці, 1999.
- ¹⁰ Киреева Р.А. Изучение отечественной историографии в дореволюционной России с середины XIX в. до 1917 г. — М., 1941.
- ¹¹ Рубинштейн Н.Л. Русская историография. — М., 1941.
- ¹² Нечкина М.В. О периодизации истории советской исторической науки // История СССР. — 1961. — № 3.
- ¹³ Иллерицкий В.Е. Историография // Очерки истории исторической науки в СССР. — В 5 т. — Т. 2. — М., 1960.
- ¹⁴ Санцевич А.В. Историография в системе исторических дисциплин // Историографическая культура студента-историка: этапы формирования, содержание, значение. — Калинин, 1989.
- ¹⁵ Сахаров А.М. Историография истории СССР. Досоветский период. — М., 1978.
- ¹⁶ Попова Т.Н. О понятии “историографический процесс” // Історія і теорія історичної науки та освіти. — Вип. 1. — Харків, 1995.
- ¹⁷ Кертман Л.Е. Историографическая ситуация // Методологические и теоретические проблемы истории исторической науки. — Калинин, 1980.
- ¹⁸ Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII — початок XX ст.). — К., 2000. — С. 43.
- ¹⁹ Коллингвуд Р.Дж. Идея истории. Автобиография. — М., 1981.
- ²⁰ Вернадский В.И. Избранные труды по истории науки. — М., 1981.
- ²¹ Грушевский М.С. Развитие украинских исследований в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // Украинский народ в его прошлом и настоящем. — СПб., 1914.
- ²² Дорошенко Д. Огляд української історіографії. — Прага, 1923 / Репринтне видання. — К., 1996.
- ²³ Марченко М.І. Назв. праця.
- ²⁴ Крупницький Б. Українська історична наука під Советами. — Мюнхен, 1957.
- ²⁵ Оглобин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. — Нью-Йорк, 1963.
- ²⁶ Винар Л. Дмитро Дорошенко — видатний дослідник української історіографії і бібліографії // Український історик. — 1982. — № 3—4.
- ²⁷ Hagen von M. Does Ukraine have a history? // Slavic Review. — 1995. — N 3.
- ²⁸ Karpel' An. Ukrainian History from German Perspective // Slavic Review. — 1995. — N 3.
- ²⁹ Sybtelny O. The Current State of Ukrainian History raphy // Journal of Ukrainian Studies. — 1993. — Vol. 18. — N 1/2.
- ³⁰ Історія України. — 2000. — № 34.
- ³¹ Образование в конце XX века (материалы “круглого стола”) // Вопросы филологии. — 1992. — № 9. — С. 3—21.

Г. В. ПАСЕЩЕНКО (Київ)